

BURSA TEKKELERİ VE TASAVVUFÎ HAYAT ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Mustafa KARA*

ÖZET

Osmanlı Devletinin ilk başkenti olan Bursa, Anadolu'da gelişen tasavvufî hayat ve düşüncenin de önemli merkezlerinden biridir. XIV-XVI. yüzyıllarda Anadolu'ya Asya topraklarından gelen pek çok sufi Bursa'da karar kılmış, pek çoğu da "burc-ı evliyâ" diye isimlenen yerde bir müddet kalmıştır. Dolayısıyla Osmanlı düşünce ve zihniyetine zamanla hakim olacak olan yaşama ve düşünme tarzının tohumları bu asırlarda ve bu bölgede atılmıştır. Emir Sultan, Abdal Murat, Geyikli Baba, Abdullatif Kudsî, Ahmet İlahî, Niyaz-ı Mısri, İsmail Hakkı Bursavî, Lamî Çelebî, Somuncu Baba, Üftade ilk akla gelen isimlerdir.

Bu makalede Bursa'daki tasavvufî hayat konusunda genel bir değerlendirme yapılacaktır.

RÉSUMÉ

Une Considération Générale Sur Les Couvent De Derviche à Bursa Et La Vie Mystique

Bursa qui est la première capitale de l'Etat Ottoman, devient l'un des centres importants de la pensée et de la vie mystique (tasavvufî) qui a répandu en Anatolie. Aux XIVe-XVIe siècles la plupart des hommes mystiques immigrant à L'Anatolie de L'Asie, se sont installés à Bursa; plusieurs ont habité dans un endroit appelé "burc-i evliya" (le bastion des mystiques) pendant un certain temps. A cause de ces semences de la manière de vie et d'esprit domineront peu à peu la pensée Ottomane et son mentalité, au cours de ces siècles et dans cet endroit. Les noms qui viennent à l'esprit premièrement ce sont: Emir Sultan, Abdal Murat, Geyikli Baba, Abdullatif Kudsî, Ahmet İlahî, Niyaz-ı Mısri, İsmail Hakkı Bursavî, Lamî Çelebî, Somuncu Baba, Üftade...

Dans cet article il s'agit d'une considération générale sur la vie mystique à Bursa.

Sistemlerin kurulup gelişmesi için iki temel unsur vardır: Kadro ve müessese. Bu tespiti konumuza uyguladığımızda şöyle diyebiliriz: Tasavvufî düşüncenin kuru-

* Yard. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

lup gelişmesinde olduğu kadar tefessüh edip gerilemesinde de iki temel unsur rol oynamıştır: Sufiler ve tekkeler.

Dinî hayata getirdikleri mistik yorumlarla beraber ilk asırlarda ortaya çıkan zahit ve sufiler, kısa bir müddet sonra müstakil müesseselerini kurmuşlardır. Tasavvufî düşüncenin konuşulup tartışıldığı, incelenip yaşandığı, olgunlaştırılıp halka sunulduğu bir irfan merkezi olan tekkeler, zaman içinde yayıldığı geniş coğrafî alanda değişik isimlerle görevlerini sürdürmüşlerdir. Bu isimlerin en meşhurları şunlardır: Dergâh, zaviye, asitane, ribat, kalenderhane. Bazı tekkeler ise mensup oldukları tarihkatlara göre; Mevlevîhane, Kadîrîhane vs. şeklinde isimlendirilmişlerdir.

Tekkeler dinî hayata, sosyal hayata neler sunmuş, neler kazandırmışlardır? Bu soruya verilecek olan cevap Bursa tekkeleri için de geçerlidir. Tekke atmosferinde yaşanan dinî ve ved ve heyecan öncelikle Müslümanların manevî dünyalarını tatmin etmiştir. Bu ruhî hal kişiyi Allah aşkıyla birlikte güzel sanatların kucacağına atmıştır. Şiir ve musiki tarihimizi tasavvuf tarihimizden ayrı düşünemememizin temelinde bu haikat vardır. Bursa'da yetişen şair, musikîşinas ve hattatların büyük bir çoğunluğu bu kabiliyetlerini bir tekkenin himayesinde geliştirmiş ve mükemmele doğru götürmüşlerdir.

Bursa tekkelerinin kültürümüze yaptıkları diğer bir hizmet te bünyelerinde kurdukları kütüphanelerle yüzlerce yazma eserin günümüze ulaşmalarını sağlamalarıdır. İsmail Hakkı, Emir Sultan, Ali Rıza Atinalı, Eşrefzade, Emîniye, Mevlevîhane, Baba Efendi, Husamettin ve Ahmet Gazzî dergâhlarından intikal eden 2000 civarında eser, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'nde insanlığa ışık tutmaktadır.

Bundan başka Bursalı sufiler, tasavvufî eserlerin yanında, içinde buldukları toplumun ilim ve kültür hayatını yansıtan eserler kaleme almışlar; ansiklopedik mahiyette yazdıkları eserlerle de Bursa kültürünün nesilden nesile intikalini sağlamışlardır. Baldırzade Şeyh Mehmet'in "Ravza-ı Evliya"sı, Şeyh Ahmet Ziya'nın "Gülzar-ı Suleha"sı, Şeyh Mehmet Fahrettin Efendi'nin "Gülzar-ı İrfan"ı, Şeyh Abdüllâtif'in "Ravzatu'l-Muflihun"u, Raşit Mehmet'in "Zübdetü'l-Vekayı", Derviş Hasan'ın "Bursa'da Medfun Bazı Meşayihün Menakıbı", Mısri dergâhı şeyhi M. Şemsuddin Efendi'nin "Yadigâr-ı Şemsî" ve nihayet Mehmet Tahir'in "Osmanlı Müellifleri" adlı eseri, biyografi sahasında yapılan çok önemli çalışmalardır.

Diğer taraftan tekkelerin bir kısmı medrese görevini de üstlenmiş, birçok tekke şeyhi de vakfiyenin şartlarına uygun olarak medreselerde ders okutmuştur. Dervişleriyle beraber gönüllü olarak savaşa katılan tekke şeyhleri bulunduğu gibi bizzat yaptığı tekkeyi vakfederek din ve kültür hayatının hizmetine sunanlar da az değildir.

Belirtilmesi gereken bir husus ta duşudur: Özellikle XIV. ve XV. yüzyıllarda zaviye adıyla kurulan müesseselerin çoğu doğrudan tasavvufî bir müessese olmayıp sosyal amaçlı kurumlardır. Bugünkü anlamda yeme, içme, barınma, dinlenme gibi tabii ihtiyaçları karşılayan tesislerin görevini yerine getiren bu müesseselerin günümüzdekilerden başlıca farkı ücretsiz olmalarıdır. Gellirlerini vakıflar yoluyla temin eden bu tip zaviyeler, sosyal güvenlik tarihimizin en dikkat çekici örneklerinden sayılmalıdırlar. Böylece tekkeler sadece gönül dünyasına değil günlük sosyal hayatın problemlerine de çözümler getirmişlerdir.

Tekkelerarası İlişkiler

a) Müspet ilişkiler: Tekke mensuplarının birbirleriyle olan münasebetlerinin

genel çizgileriyle müspet olduğu rahatlıkla söylenebilir. Konuya İslâm ahlâkı açısından bakıldığında da böyle olması gerekir. Birtakım sosyal ilişkiler de bu yakınlığı pekiştirmiş, tarikat mensupları arasındaki lüzumsuz tartışmaları asgariye indirmiştir. Bu ilişkilerin başında farklı tarikatlara mensup kişilerin birbirlerinden feyiz alışverişinde bulunmalarıdır. Bu alışveriş neticesinde birden fazla tarikattan "el alan" kişiler çoğaldıkça taassuba ve hasede dayanan soğukluk ta ortadan kalkmıştır. Meselâ Ahmet Gazzî şeyhi Abdüllâtif Efendi (Öl. 1247/1831), dergâhında halvetî zikrinin yanında Hatm-i Hâcegân; İbrahim Haydar Dede (Öl. 1329/1911) ise zaviyesinde kadîrî ve sa'dî âyini beraberce icra ederdi. Emîniye dergâhı şeyhi Mehmet Emin Efendi (Öl. 1257/1841) Kübreviye-i Nakşibendiye usulünü icra ederken Ahmet Baba Efendi dergâhının şeyhi de Yasin Dağıstanî'den Kadiriye, Suhreverdiye ve Çeştiye üzere seyr u sulukunu tamamlamıştı. Emîniye'nin kurucu şeyhi, döneminin en büyük mürtitlerinden biridir. Mürtitlerinin yanında, Ahmet Gazzî şeyhi Abdüllâtif Efendi, Emirsultan şeyhi Ahmet Efendi, Eşrefzade şeyhi Necmettin Efendi ve Münzevî Abdullah şeyhi Emin Efendi de kendisinden istifade etmişlerdir (YS, 178). Tekkesi yanan Enarî şeyhi Şerefuddin Efendi'nin bir müddet Hisar'daki Nasuhî Dergâhı'nda görevini sürdürmesi; Uçkozlar şeyhi Şerefuddin Efendi'nin pazartesi geceleri kendi dergâhında, çarşamba geceleri ise Çarşamba Dergâhı'nda âyin-i tarikat icra etmeleri de konu ile ilgilidir. Buna, çeşitli sebeplerle tekkelere farklı tarikat mensubu şeyhlerin görevlendirilmesini de ilâve etmek gerekir.

Müspet ilişkilerin diğer bir sebebi de evlenme müessesesidir. Bir misal vermek gerekirse Ahmet Gazzî dergâhı şeyhi Lütfullah Efendi'nin kızı Zehra Hanım İncirli Dergâhı şeyhi Nafiz Efendi ile, diğer kızı Hüsnüye Hanım, Enarî Dergâhı şeyhi Fahrettin Efendi ile evlenmişlerdir (YS, 165).

Tarikatlararası güzel bir münasebet te şudur: Her sene bir defa Hudavendigâr vilâyetinin muhtelif yerlerinden gelen insanlar Emir Sultan'ı ziyaretle sabahlara kadar zikir u tevhit ettikten sonra birer gece de Üftade, İncirli, Uçkozlar ve Mevlevîhane'de ağrılanırlardı. Bu asrın başlarında ise şöyle bir gelenek oluşmuştu: Dervişler, ramazan ve kurban bayramının 2. günü Eşrefzade Dergâhı'nda buluşup zikir ve tevhit okuyarak beraberce önce Abdal Mehmet'e sonra da Emir Sultan'a giderlerdi.

Tarikatlararası münasebetin müspet olmasının bir sebebi de ortak kültür meselesidir. Gerek okudukları kitaplar gerekse yaşadıkları haller sufileri birbirlerine daha da yaklaştırmıştır. İbn Arabî, Mevlâna, Eşrefoğlu, Bursevî gibi sufilerin eserlerinde ortaya koydukları meseleler hemen bütün tarikatların saygı ile bağlandıkları esaslar halini almıştır. Nakşibendiye'ye mensup mesnevîhan sufilerin durumu ise daha dikkat çekicidir. Emîniye Dergâhı'nın kurucusu Emin Efendi bunlardan biridir.

Tasavvufî düşüncenin terbiye ettiği gönüllerin, ayrılığı değil birliği ve beraberliği, kabalığı değil edep ve nezaketi, taassubu değil merhamet ve müsamahayı, kargaşayı değil huzur ve sükunu aradığı bir gerçektir. İnsanların bütününe karşı bu duyguları besleyen sufilerin kendi aralarındaki ilişkilerinin de genel çizgileriyle müspet olması tabii olan bir durumdur. Ancak adı şeyh veya derviş olan herkesin böyle olduğunu düşünmek te yanlışdır. Kendi adıyla anılan dergâhın kurucusu Husamettin Efendi (Öl. 1042/1632) asırların ötesinden şöyle sesleniyor:

"Zaman-ı uzlet erdi itimat eyyamı gitmiştir

Halayık cümle gafil itikat eyyamı gitmiştir."

b) Tarikat Taassubu:

Bursa'nın İncirli Mahallesi'nde bir cami ve bir zaviye yaptıran Şeyh Hasan Efendi (Öl. 1016/1607) olayı çok tipiktir. Bir sohbet esnasında Kadiri-Eşrefî, Hatip Abdullah Halife "Marifet-i hakikî, has'u'l-has'ta bulunur" deyince adı geçen şeyh "Marifet-i hakikî taife-i Nakşibendiye'de bulunur ki silsileleri Ebu Bekir'e müntehî olur" diye karşılık vermişti. Abdullah Halife "Çiharyarın cümlesi kâmillerdir ama tarik-i mesayihın ekseri Hazret-i Ali'ye müntehî olduğu, sufiye kitaplarında yazılıdır; marifet-i hakikî onlarda da bulunur" dediğinde ise Şeyh Hasan şu sert ifadeyi kullanmıştır: "Sen Hazret-i Ali'yi Hazret-i Siddik üzerine tafdil eyledin, kâfir oldun".

Yaptırdığı cami ve tekkenin yanında haftada iki gün de Ulucami'de vaaz eden Şeyh Hasan Efendi bir vaazında da "Eşrefîler cema'an kâfirdirler, katilleri helâldir, taclarını ayak altına alıp kendilerini öldürmek lâzımdır. Ve Hatip Abdullah'ı hilâfete kabul ettikleri için her kim Eşrefîlere selâm verirse kâfir olur" diyebilmiştir (YŞ, 259-260). Daha sonra Şeyh Hasan Efendi'nin sürgün edilmesi emredilmişse de eşkiya tarafından feci bir şekilde şehit edilmiştir (BS, 207/9, 207/169, 211/90, 327/55; BK 11/204).

Post Kavgası

Tekkeye şeyh olanlar arasında müderris kişiler olduğu gibi ümmîler de vardır. Tekke şeyhliği, manevî nüfuzu yanında zengin vakıflara hükmetme gibi maddî bir cazibeye de sahip bulunduğu zaman zaman tasvîp edilmeyen ve tekke mensuplarına yakışmayan olaylara, sebebiyet vermiştir.

Şeyhin iki oğlu varsa genellikle bunlar şeyhliği münasefeten üstlenmekte ve münavebe ile icra-yı usul-i tarikat etmekteydiler. Anlaşamayıp birbirini mahkemeye veren şehzadeler de vardır. Şeyhzadelerin bir kısmı bu konuda çok haris davranırken bazısı da Eşrefiye Dergâhı'na şeyh olması gereken Celâlettin Efendi gibi "Bu makam benim harım değildir." diyebilmiştir. Bir kısmı, müritlerini çoğaltmanın çeşitli yollarını ararken bir kısmı da Ahmet Baba Efendi Dergâhı şeyhi Mehmet Bahauddin Efendi gibi kendisine intisap etmek isteyenlere şöyle demiştir: "Ben henüz derviş olamadım. Makam-ı irşad nerededir ki seni irşad edeyim. Fakat evkât-ı hamseye (beş vakit namaza) devamla kimsenin aleyhinde bulunma, ahlâk-ı hamîde ile ittisaf et, işte dervişlik budur."

Bazı şeyhler ise muayyen bir ücretle tekke şeyhliği yapmayı mahzurlu görmüşlerdir. Eşrefiye Dergâhı'nın 8. postnisini Eşref Mehmet Efendi, Celvetiyeye bağlı Eyüp Efendi Dergâhı'nın şeyhliğini de üstlenince babası Lütfullah Efendi'den şu mektubu almıştı: "Eyüp Efendi Zaviyesi ba-berat sana tevcih olunmuş, öyle mesmum oldu. Bu ana gelinceye kadar ecdad-ı izamımdan berat ile vazife kabul etmiş kimse yoktur. Tarıkımızda bidat vaz etmeyesin. Rızkı muayyen olan kimsenin kalbine ilham-ı Hak gelmez. Baki dua." (YŞ, 87).

Tekke mensupları arasında cereyan eden post kavgalarını gördükçe Osman Fazlî Efendi'nin, müridi İsmail Hakkı Bursevî'ye gönderdiği mektubun son cümlesini anlamak kolaylaşmaktadır: "İhvana selâmlar olunur, mehma emken tebliğ oluna, birbirinize birr u takva üzere muîn olasınız vesselâm".

Vakıf Meselesi

Tekkeler, cami ve mescitler gibi sadece ibadet için kurulmuş değildir. İbadetin yanında tekkeler, aynı zamanda yeme, içme, barınma gibi sosyal hizmetleri de topluma sunan bir müessesedir. Dolayısıyla her tekke bir gelir kaynağına muhtaçtır. Bu kaynak genellikle vakıflardır. Vakfı olmayan tekke hemen hemen yoktur. Varsa bile hizmet alanı çok sınırlı demektir. Tekkenin icra ettiği bu çok önemli dinî-sosyal hizmetlerin itici gücü olan vakıf, zaman zaman da uzun tartışmalara sebep olmuştur. Vakfiye şartlarına bağlı kalmak bir yerde vakfın sürekliliğini ve ciddiyetini muhafaza ederken bazan da gülünç gelecek tarzda uygulamalara zemin hazırlamıştır. Beşik şeyhliğini bunların başında saymak gerekir. Bazan da vâkıfın şartlarına bağlı kalmak adına vakfın tevliyeti henüz çocukluk çağını yaşayan şeyhin oğluna, tekkenin şeyhliği ise vekâleten yetkili bir şahsa verilmiştir.

Toplumun önemli birtakım ihtiyaçları tekke vakıfları yoluyla giderilirken, tekkeler devlet tarafından da destek görmüşlerdir. Bazan da Bursa Valisinin, Ahmet Gazî Efendi'ye karşı söylediği şu cümlelerle karşı karşıya gelmişlerdir: "Birtakım tembelleri tekkelere doldurmakta ve doyurmakta ne fayda var?" (YŞ, 188).

Tekkenin şöhreti ve başındaki şeyhin ilgisi kimi zaman dergâhların çok zengin vakıflara sahip olmalarını temin etmiştir. Bu gelir kaynakları ile başlı başına bir sosyal hizmet kurumuna dönüşen tekkenin vakıflarını yönetmek ve işletmek te ayrı bir mesele olmuştur. Meselâ İsmail Hakkı Tekkesi şeyhi Mehmet Hikmet Efendi ile, Balıklı köyündeki vakıf arazileri sebebiyle köylülerle aralarında cereyan eden tartışmaların, bir gece şeyhin tekkesinde şehit edilmesiyle noktalanması bu çizginin en acı sonuçlarından biridir.

Tekkelerin her zaman geniş vakıf imkânlarına sahip oldukları da düşünülmemelidir. Zaman içinde vakıf imkânlarını kaybeden veya çok yetersiz hale gelen tekkeler de vardır. Çekirge'deki Ahmet İlahî Zaviyesi diğer adıyla Yoğurtlu Baba Dergâhı, dervişlere verebilecek bir çorba için dahi maddî kaynağı olmadığından bu ihtiyacı Eski Kaphca İmaretinden karşılama yoluna gitmişti.

Vakıf gelirlerinin yetersizliği sebebiyle bizzat çalışarak hem kendisinin hem de tekkenin giderlerini karşılayan Uçkozlar Dergâhı şeyhi Safiyyuddin Efendi, İsmail Rumî Dergâhı şeyhi Said Efendi gibi sufiler olduğu gibi; elbiselerini satarak bu masrafları karşılayan Eyüp Efendi Dergâhı şeyhi Avnullah Efendi gibi sufiler de vardır. Vakıflar, tekkelerin sadece yapımı esnasında değil, bakım ve onarımı için de vaz geçilmez bir kaynak olduğundan mimarı tarihimiz açısından da önemli bir müessesedir. Bu imkânı bulamayan tekkelerin bir kısmı geçici olarak kapalı kalmış ve bir kısmı da tarihe karışmıştır.

Vakıflar, Osmanlı toplumunun vaz geçilmez müesseselerinden biridir. Sadece insanlara değil kuş ve diğer hayvanlara kadar uzanan geniş bir alanda sermayelerini seferder eden vakıflar sebebiyle pek çok ihtilâf ve şikâyetin varlığı da ayrı bir gerçektir. Mühimme defterlerindeki bazı kayıtlar konumuza ışık tutabilecek güçtedir (bk. Ek 1, 2).

Tanzimattan sonra vakıflar dışında devlet te, imkânlar ölçüsünde şahıs ve müesseselere maddî imkân sunma yoluna gitmiştir. Meselâ, Abdülmecid döneminde, 1276/1859 yılında bazı tekke ve tekke mensuplarına vezaif adıyla maaş verilmiştir. (bk. Ek 3).

Devletin, tekke mensuplarına gösterdiği diğer bir kolaylık ta Ceride-i Resmîye'nin 7 Mart 1337 tarihli nüshasında yayınlanan kanunun 5. maddesinde mevcuttur: "Tekkesi mevcut olup da eyyam-ı mahsusasında mukabele ile meşgul ve Şer'îye Vekâleti'nce musaddak müraselesi bulunan meşayihın hizmet-i askeriyeleri tecil olunur."

Tekkelerin Yönetimi

Bilindiği gibi, tekkelerin yönetiminde iki temel unsur vardır:

1. Tekke şeyhi
2. Vakfiye esasları

Tekke giderlerini finanse eden vakıf, şeyhlerin tayini ile ilgili esaslar da ihtiva ettiğiinden vakfiyenin önemi daha da artmaktadır.

Osmanlı yönetimi, kendisine karşı bir hareket sezmediği ve görmediği müddetçe tekke yönetimine müdahale etmek istememiştir. Daha Orhan Bey zamanında bâtil tarikatların peşine düşen devlet, Şeyh Bedrettin olayı, melâmilere karşı takınılan sert tavırlar, nihayet Kadızade-Sivasî olaylarındaki tutumuyla bile bu prensibi fazla zedelememiştir.

XIX. yüzyıla beraber durum biraz değişmiş, devlet tekkelerin yönetimine müdahale etmeye başlamıştır. 1227/1811 tarihli ferman, sadece şeyhlerin tayiniyle ilgili olarak değil, tekke vakıflarının kontrolünü de Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne vermiştir. Esas olay ise Bektaşiliğin Yeniçerilikle beraber yasaklanmasıydı. Bu derece sert bir tavırla tekkeler ilk defa karşılaşıyordu. Pek çok Bektaşî tekkesi Nakşibendiyyeye devredilirken Bursa'daki Ramazan Baba Tekkesi gibi birçok müessese de yiktirilmiş ve enkazı sattırılmıştır (BK, 111/73).

1252/1836 tarihli fermanla, tarikatlara göre özel kıyafet ve şeyhinin mührünü taşıyan kimlik kartına kadar varan bir kontrol mekanizması getirilmiştir. 1254/1838 tarihli ferman ise malî muafiyet yönünden kolaylıklar getirmiştir.

Daha sonraki yıllarda devlet, şeyhülislâmlığa bağlı olarak kurduğu Meclis-i Meşayih ile, ilgili işleri yürütme yoluna gitmiştir.

Bildiğimiz kadarıyla, Numaniye Dergâhı şeyhi Safiyyuddin Efendi Bursa'nın ilk Meclis-i Meşayih revidir. Rufaiyeden Abdülğani Efendi ile Kadiriyyeden Saîd Efendi kendisine yardımcı olmuşlardır. Daha sonra, Emirsultan şeyhi Tahir Efendi (Öl. 1297/1880) bu görevi üstlenmiştir.

Toplumun Tepkisi

Yeryüzünde görülen bütün güzel işler ve faaliyetler insanların eseri olduğu gibi pek çok çirkin davranışlar da onların eseridir. Bu gerçek, tasavvufî hayat için de geçerlidir. Tasavvufî hayatın içinde olan herkesi kâmil olarak kabul etmek yanlıştır. Özellikle vakıfların da zorunlu hale getirdiği "evlâdiye" yoluyla, çok yetersiz kişiler dahi tekkelere şeyh olabilmıştır. Bu şahısların sergilediği olumsuz davranışlar tarih safhalarında mevcuttur. Kadın ve şarapla basılan, vakıf evini kâfirlere kiraya veren şeyhten, "beni maneviyat mahvetti" diyerek intihar eden şeyhe kadar hepsi bu çerçevededir (BK, 111/229; 359; YŞ, 208).

Bunları tasavvufî hayatın bütününe teşmil etmek ne derece hatalı ise yok saymak ta o derece hatalıdır.

Sufilerin bazı görüş ve kanaatları öteden beri tenkit edilmiştir. Sesli zikir, ayakta zikir bunlardan biridir.

20.09.1629 tarihinde Bursa kadısına gönderilen ferman dan da anlaşılacağı üzere bu tartışmalar XVII. yüzyılın başlarında Bursa'da bütün canlılığıyla sürmekteydi. Halvetî şeyhlerinden Manisalı Şeyh Osman Efendi'nin oğlu Muhyiddin Efendi, padişaha müracaat ederek konu ile ilgili şikâyetlerini sıraladıktan sonra bunlara çare bulunmasını istemektedir.

Tabir yerindeyse bu dilekçede sufilere şu hususlarda tenkitler yöneltilmekte ve kendileri rahatsız edilmektedir:

1. Sesli ve ayakta zikretmek
2. Tac ve hırka giymek
3. Oruç tutmak ve inzivaya çekilmek
4. Nafile namaz kılmak
5. Rüya tabir etmek
6. Adab ve erkân vs.

Verilen cevapta şeyh ve dervişlerin başından beri din ve devletin iyiliğini istediklerine temas edildikten sonra hariçten müdahale edilmemesi, dervişlerin hatırının incitilmemesi hatırlatılmakta "bahusus benim adaletli günlerimde asla bir kimseye zulüm ve teaddi ve incitme ve hatırlarının kırılmasına rızayı şerifim yoktur" denilmektedir. Sonunda ise Bursa Kadısı'ndan gerekli işlemin yapılması istenmektedir (BS, 324/76; BK 1/201).

Taassup ehli ile ilgili bir olay da 1114/1702 ramazanında Ulucami'de cereyan etmiştir. Kadir gecesi namazını cemaatine kıldırmakta olan camii'nin imamı ve Ahmet Gazzî Efendi'nin damadı Abdürrahim Efendi'ye, "bidattır" gerekçesiyle birisi hücum eder. İmamı ölümden kurtaran Niyazi Mısri'nin müridi Derviş Süleyman ise orada vefat eder.

Diğer bir şikâyet te Açıkbaş Mahmut Efendi ile ilgilidir. Bursa alimlerinden 30 kişi beraberce imzaladıkları bir dilekçeyi yöneticilere vererek adı geçen şeyhin Bursa'dan sürülmesini istemişlerdir. 1067/1656 tarihli mahkeme kayıtlarından anlaşıldığına göre şikâyet edilen hususlar şunlardır:

1. Açıkbaş Seyyit Mahmut şeyhlik taslamaktadır.
2. Boş kafalı kimseleri etrafında toplamaktadır.
3. Kutupluk iddiasıyla halkı kandırmaktadır.
4. Fakirleri, zayıfları dövmektedir.
5. İyi insanlara ve alimlere yakışsız sözler söylemektedir.

Aynı sene içinde İstanbul'dan gelen ferman da Açıkbaş Seyyit Mahmut nam kallaş-ı nâtır asın gayr-ı meşru işler yaptığına ehl-i irz kimselere sebepsiz küfrettiğine işaretle aynı şahsın daha önce darüşşifada delilliği sebebiyle tedavi edildiği ancak düzelmediği ifade edilmekte ve Bursa halkının bu adamın şerrinden kurtarılması emredilmektedir (BS, 121/165; 345/86, 93, 96, 97; BK, III/182, 189).

Bursa'dan sürgün edilen şeyhler olduğu gibi Bursa'ya sürgüne gönderilen dervişler de vardır. İstanbul Eyüp'te Şeyh Çolak Hasan Efendi Tekkesi'nde yaşayan Derviş Osman Efendi, şeyhinin ölümünden sonra hanımıyla evlenmek istemiş; isteği reddedilince tekkeyi yakmıştı. Bunun üzerine Bursa'ya sürülmüştü (BS, 1186/4; BK, IV/44).

Tekkeler Hangi Tarikatın?

Tarikatların kurulup gelişmesinden sonra tekkeler de yeni bir boyut kazanmıştır. Bu, tarikatların tekke açarak tasavvufî hayatı canlı tutma çabasıdır. Her tarikat,

açtığı tekkede kendi usul ve adabına göre bir tasavvufî eğitimi gerçekleştirmiştir. Bursa'da da durum böyledir. Tekkeleri, bir tarikata göre seyr u sulukunu tamamlamış olan şeyhler yönetmiştir. Şeyhin belli bir tarikatı olması tekkeyi o tarikatın faaliyet merkezi haline getirmiştir. Genellikle bu durum vakfiyelerde de belirtilmiş, fakat sürekli olmamıştır. Meselâ, XVI. yüzyılda Halvetî dergâhı veya Kadirî tekkesi olarak açılan bir müessesenin XX. yüzyıla aynı hüviyetle geldiği söylenemez. Zaman içinde değişik sebeplerle aynı dergâh muhtelif tarikatların yönetimine geçmiş olabilir. Bu konuya birkaç misalle açıklık getirmek mümkündür: Emirsultan Tekkesi Selâmî Efendi (Öl. 1104/1692) ile Celvetîyeye, Bağcızade Ahmet Efendi'den (Öl. 1262/1846) bu asra kadar da Nakşibendiyeye ait olmuştur. Bursa'daki İsmail Rumi Dergâhı'na sırasıyla şeyhlik yapan üç zatın ismi ve tarikatı şöyledir:

1. Saçlı Ahmet Efendi-Kadirî
2. İbrahim Sabri Efendi-Sa'dî
3. Hüseyin Efendi-Rufaî

Aynı tekkenin 12. şeyhi Osman Efendi ise Halvetîdir. Kadirî ve Şa'banî âyini ni beraberce icra etmiştir.

Benzer bir durum da Bahrî Dede Zaviyesi'nde vardır. Tekkenin ilk şeyhi Bahrî Dede, Nakşîdir. 4. şeyh Ahmet Efendi, Halvetîdir. 8. şeyh Salim Efendi, Bektaşîdir. 10. şeyh Mehmet Efendi ise Celvetîdir. Son isimle ilgili olarak "Yadigar-ı Şemsî"deki cümle şöyledir: "Mumaileyh Yoğurtlu Baba nam-ı diğer İlâhizade Zaviyesi'nde şeyh olduğu halde zaviye-i mezkûrenin harabiyetine ve Bahrî Dede zaviyesinin mahalliyetine binaen talip olmakla cihet-i meşihat uhdesine tevcih kılınmıştır." (s. 227)

Bu değişiklikler genelde tabîî bir seyir takip etmiştir: Ya önceki şeyhin neslinin tükenmesi veya neslinden yeterli ve yetkili kişinin bulunmaması ya da tamir ve yeniden inşa gibi sebeplerle meydana gelen değişikliklerdir. Çünkü hemen her tekkenin vakfı olması ve bu vakıfların da hemen hepsinin evlâda mesrut olması tekke şeyhliklerini "kapalı" hale getirmekteydi. Bu "kapalı"lığın zamanla ortaya çıkan mahzurları ise çeşitli yol ve tevillerle izale edilmiştir.

Bu şeyh değişiklikleri, bir başka ifade ile, bir tekkeye başka bir tarikata mensup bir kişinin şeyh olması bazan da zorla ve "yukarı"dan olmuştur. Bunun tipik örneği Bektaşîlerin atağıdır. Bektaşîler, — daha çok yeniçerilerin şımardığı dönemlerde olmalı — Bursa'da Ahmet Baba, Bahrî Dede, Abdal Murat gibi bazı tekkelere, isimlerinden hareketle kendilerine ait olduklarını iddia ederek el koymuşlar; Hacı Bektaş'taki merkez tekke yoluyla şeyhler tayin ettirmişlerdir. Bu durum tekkenin daha önce bağlı olduğu tarikat mensupları ile mahkemeleşme ve sürtüşmelere sebep olmuştur. Bir diğer misal de şudur: Halvetiyeye mensup Ahmet Gazzî Dergâhı, vakfiye gereği Ziyaüddin Efendi'nin idaresinde iken Vali Ahmet Vefik Paşa tekkeyi dostu Fazlî Rufaî Efendi'ye tahsis etmiştir. Fazlî Efendi İstanbul Sarı İshak Zaviyesi'nde şeyh olduğu için oğulları Vahdî ve Ferdî Efendi'yi vekil olarak Bursa'ya göndermiştir (YŞ, 166-167).

Celvetî Eyüp Efendi Dergâhı'na şeyh olan Mehmet Şerefuddin, Eşrefzadelerden yani Kadirîdir. Tasavvufî terbiyesini Niyazi Mısri'nin halifesi Mehmet Efendi'den yani Halvetî bir şeyhten tamamlamış ve Celvetî tekkesine şeyh olmuştur. Aynı tekkenin şeyhi Selâmî Ali Fenaî aynı anda Bursa'da üç tekkenin şeyhliğini üstlenmişti (YŞ, 85): Emirsultan, Selâmî Ali ve Eyüp Efendi. Konu ile ilgili olarak dikkat

çekici durumlardan biri de şudur: Uçkozlar Tekkesi şeyhi Muhyiddin Bursevî dört oğlundan Ömer Efendi'yi Mollaarap'taki Halvetî Dergâhı'na, Ali Efendi'yi Maksem'deki Abdülmü'min Zaviyesi'ne, Abdi Efendi'yi ise kendi yerine tayin etmiştir. Diğer oğluna tekke verilemediği için tarikat âyinini bir müddet evde icra etmiştir.

Bu ve benzer olaylar sebebiyle tekkelerin bağlı olduğu tarikatlar zaman içinde değişmiştir. Tarikatlara mensup tekke sayısı da buna bağlı olarak değiştiği için konuyla ilgili sıhhatli istatistikler yapmak mümkün olamamaktadır. Bu değişikliklerin bir diğer sebebi de ekonomiktir. Ahşap tekke binaları zamanla kullanılamaz hale gelmekte veya yangın neticesinde ortadan kalkmaktadır. Bunların bir kısmı tamamen tarihe karışırken bir kısmı da yeni hayıreseverlerin eliyle ihya edilmektedir. İşte bu ikinci kuruluşu yapan kişinin farklı bir tarikat mensubu olması tekkenin de tarikatını değiştirebilmektedir.

Bursa'daki tekkelerin büyük çapta yok olmasına sebep olan büyük bir yangın 1216/1801'de vuku bulmuştu. Bu tarihten sonra birçok tekke yeniden inşa edildiği gibi 1259/1843 yılında bu merkezlerin büyük bir kısmı tamir edilmiştir. Benzer tabii afetler sebebiyle bazı tekkelerin yerleri de değişmiştir. Meselâ, Şehreküstü Mahallesi'nde 1216/1801'de cami ile beraber yanan Pars Bey Zaviyesi Ahmet Baba Tekkesi adıyla Karaşeyh Mahallesi'nde yeniden yapılmıştır. Aynı tekkenin Baba Efendi Tekkesi olarak ta kayıtlara geçtiği düşünülürse tekkelerin adedini ve yerini tespit etmenin zorlukları biraz daha yakından görülmüş olur.

Tekkelerin Adedi

Tekkelerle ilgili listenin kabarık olması bu isimle anılan her tekkenin müstakil olarak hizmet verdiği anlamına gelmemelidir. Bu isimlerin bir kısmı aynı tekkenin muhtelif zamanlarda aldığı isimdir. Bu değişiklik tekkeyi tamir eden kişinin ismiyle olabileceği gibi şeyhin adının ön plâna çıkarılmasıyla da mümkündür. Meselâ Zeyniye Dergâhı, kurucusuna nispetle Abdüllâtif Kudûsî adıyla anıldığı gibi zaviyenin daha sonraki şeyhleri Hacı Halife ve Şeyh Taceddin Dergâhı adlarıyla da anılmaktadır. Yine, Uçkozlar Tekkesi, Abdurrahman Efendi Zaviyesi olarak tarihi eserlerde yer aldığı gibi Mehmet Safiyyuddin Zaviyesi olarak ta geçmektedir. Buhara Dergâhı ile Aşur Efendi Dergâhı da Özbekler Tekkesi'nin diğer adlarıdır.

Çatalfırın'daki Numaniye Dergâhı'nın diğer adları ve gerekçeleri şöyledir:

1. Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi; yaptırıcısı olduğu için.
2. Salı tekkesi; ihya ve zikir gecesi salı olduğu için.
3. Safiyyuddin Efendi tekkesi; Bursa'nın Reisü'l-Mesayih'i Safiyyuddin Efendi, postnisini olduğu için.

İlk asırlarda tekkelerle mescitler iç içedir. Zamanla müstakil müesseseler haline gelmişlerdir. Bir kısım mescitlerin zamanla tekke, bazı tekkelerin de mescit olması sık sık rastlanan bir durumdur. Evinin bir veya birkaç odasını tekke haline getiren Mehmet Efendi ve Muharrem Efendi gibi sufilerin yanında Eyüp Efendi Dergâhı gibi bazı tekkeler de zaman içinde eve dönüşmüştür. Baba Zakir Zaviyesi ise medreseye çevrilmiştir (bk. Ek 4, 5, 6).

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

Ayverdi, Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisi, I-IV, İst. 1972.
BK, Bursa Kütüğü, BEEK, Genel Kit. Nu. 4519-4522.

- BR, Bursa Sergisi Rehberi, Hacıbeyzade Ahmet Muhtar, İst. 1339.
BS, Bursa Şeriye Sicilleri
BÜ, Bursa Üzerine, İst. Ü. Ktp. TY, Nu. 9629.
BVVD, Başvekâlet Arşivi Vakıf Dosyaları.
EÇS, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İst. 1914.
GS, Gülzar-ı Suleha, Eşrefzade Ahmet Ziyaüddin, BEEK, Orhan Kit. Nu. 1018.
M. Turgut, Bursa İznik Tarihi, Bursa 1937.
RM, Ravzatu'l-Muflihun, Gazzizade Abdülatif Efendi, BEEK, Orhan Kit. Nu. 1041.
RZ, Rical-i Zeyniye, BEEK, Genel Kit. Nu. 854.
TAM, Teracim-i Ahval-i Meşayih, BEEK, Genel Kit, Nu. 2162.
VB, Vefeyat-ı Baldırzade, BEEK, Orhan Kit, Nu. 1018.
YŞ, Yadıgâr-ı Şemsî, Mehmet Şemsettin Efendi, Bursa 1332.

Ek 1

Yenişehir Kadısı'na hüküm ki:

Yenişehir'de puşide Yunus Baba Zaviyesi'nin mütevellisi dergâh-ı muallâma gelip ecdad-ı ızamımdan Sultan Orhan (aleyhi'r-rahmeti ve'r-rıdvan) sabıkan zaviye-i mezburu bina edüp bir oğlu anda medfun olmanın anda konar fukara ve mesakin için bir karye mahsulün vakfedüp zevaidi zuhur etmekle merhum babam — tabe serahu — zamanında emirle on cüzü vaz'olunup tilâvet olunurken bir müderris, medrese olmaga mütehammildür deyü bir kadı arzını ibraz etmekle zaviye-i mezbureye bir müderris ve talebe tayin olunup şart-ı vakıf tagyir olunup ve babam Hudavendigâr — tabe serahu — zamanında emirle tayin olunan ecza tilâveti ref'olunduğunu bildirdi. İmdi, merhum müşarün ileyh ceddim — tabe serahu — nun şartı tagyir olunmak münasip olmamağın zikrolunan müderris ve talebe zaviye-i mezbureden ref'olunmak emrim olup buyurdum ki vusul buldukta zaviye-i mezbure mahsulün şart-ı vakıf üzere kemakân ayende ve revende taamı için mütevellisine sarf ettirip şart-ı vakfa ve ser'i şerife muhalif kimesneye iş ettirmeyesin (978/1571). (Mühimme, 14. Dağlıoğlu, 69-70).

Ek 2

İznik Kadısı'na hüküm yazıla ki:

Zeynelabidin nam kimesne kapuma gelip İznik'te vaki merhum Yakup Paşa Zaviyesi vakfına ve Nilüfer Hatun'un evkafına mütevellil olan Mustafa'nın iptida-i tevliyetinden bu ana gelince külli malı vakıf, ekl ve bel'etmekle vakfın imareti ve zaviyesi haraba müteveccih olup her vechile mezburun ref'olunması vakfa evlâ ve enfadır. Şöyle ki, teftiş-i ferman olunursa zimmetindeki külli mal-ı vakfı zuhur etmek mukarrerdir deyü bildirdi. İmdi buyurdum ki mütevellil-i mezburu hazene-i amirede olan muhasebeleri görüldükte sene 985 muharreminin guresinde üç yıllık muhasebesi gelmemegin hükm-i şerifim vardıkta bir an ve bir saat tehir ve terahi etmeyip mütevellil-i mezburu ihzar edip tarih-i mezburdan üç yıllık muhasebesin olagelen adet ve

kanun üzere görüp bihasbeşşer' lâzım gelen mesariftin zimmetinde mal-ı vakıf zuhur ederse bî-kusur celb ve tahsil eyledikten sonra kapıma arz edersin. Amma hin-i teftişte ziyade ihtimam edip hakk-ı sariha tabi olasın. Ve kazıyye bir türlü dahi olup muhtac-ı arz olursa yazıp kapıma arz edersin. 13 Zilhicce 987/1579. Mühimme 41, s. 341.

Ek 3

Mevlevihane'ye 150, Abdullah Efendi Dergâhı'na 250, Hikmetî Efendi Dergâhına 50, Uftade Dergâhı'na 50, Muradiye Şeyhi Şazilî Efendi'ye 50, Özbekler Şeyhi Ahmet Şah'a 100, Narlı Şeyhi Efendi'ye 50, Tarık-ı Kadiriye'den Ahmet Dede'ye 30, Şeyh Safiyyuddin Efendi'ye 50, Ali Derviş Hüseyin'e 30, Gar-ı Aşıkân Zaviyedarı'na 15, Fincanı Baba'ya 50, Moralı şeyhi Bedrettin Efendi'ye 100, Şeyh Hüseyin Efendi'ye 30, Seferî Şeyhi'ne 10 kuruş. (BK, III/160).

Ek 4

Bazı Kaynaklara Göre Bursa
Tekkelerinin Sayısı

Tarikatı	EÇS	BK	BK
Bedevî	1	—	—
Bektaşî	1	—	—
Celvetî	—	—	5
Gülşenî	1	—	—
Güreşçiler	1	—	—
Halvetî	17	10	13
Kadirî	9	10	6
Kalenderhane	1	—	—
Kazerunî	1	—	—
Mevlevî	1	1	1
Nakşibendî	3	8	11
Rufaî	1	—	2
Sadî	1	2	2
Zeynî	1	—	—
TOPLAM	39	31	40

Ek 5

Hudavendigâr Vilâyetinde Bulunan
Tekkelerin Salnamelere Göre Adedi

Yerin Adı	1510	1316	1324
Bursa	36	36	39
Mudanya	1	1	—
Bilecik	1	1	—
İnegöl	—	1	—
Kütahya	15	27	37
Etrafşehir	4	—	—
Altıntaş	14	3	—
Gereki	4	2	—
Armutlu	—	5	—
Virancık	—	2	—
Simav	—	2	2
Eskişehir	4	—	1
Uşak	2	—	—
Yenişehir	3	—	—
Seyitgazi	—	—	1
Karahisar	16	5	8
Sandıklı	3	3	3
Bigadiç	1	2	—
Karesi	—	1	2
TOPLAM	104	91	93

Ek 6

1925 Yılında Bursa Tekkeleri

Tekkenin Adı	Tarikatı	Mahallesı	Zikir Günü
Abdullah Münzevî	Nakşibendiye	Sarı Abdullah	Pazar
Abdülmümin	Rufaiye	Maksem	
Açıkbaş M. Efendi	Nakşibendiye	Darphane	
Ahmet Baba	Nakşibendiye	Karaşeyh	
Ali Rıza Efendi	Halvetiye	Veli Şemsettin	Pazar
Baba Efendi	Nakşibendiye	Hükümet cd.	
Bahrî Dede	Halvetiye	Muradiye	
Başcı İbrahim	Nakşibendiye	Başcı İbrahim	
Büdelâ Bey	Rufaiye	Kocanaib	Cuma
Cizyedarzade	Nakşibendiye	Kavaklı	
Çarşamba	Halvetiye	Ali Paşa	Çarşamba
Emir Sultan	Nakşibendiye	Emirsultan	
Enarî	Halvetiye	Narlı	Cuma
Eşrefzade	Kadiriye	İncirli	Cuma
Eyüp Efendi	Kadiriye	Umurbey	Çarşamba
Gül Baba	Halvetiye	Ebuşahme	
Hacı Şevkî Efendi	Halvetiye	Setbaşı	Cuma
Hasan Efendi	Nakşibendiye	İncirli	
Hüsamettin Efendi	Halvetiye	Temenye	
İsmail Hakkı	Halvetiye	Tekyemescit	Cuma
İsmail Rumî	Kadiriye	Ali Paşa	Pazar
Karabaş	Kadiriye	Başcı İbrahim	Çarşamba
Kaygulu	Celvetiye	Hasan Paşa	
Kayguluzade H. Efendi	Celvetiye	Ebuishak	
Mevlevihane	Mevleviye	Pınarbaşı	Çarşamba
Mısırî	Halvetiye	Şekerhoca	
Masuhî	Halvetiye	Filiboz	
Numaniye	Kadiriye	Çatalfırın	Salı
Özbek	Nakşibendiye	Pınarbaşı	Pazartesi
Ramazan Baba	Nakşibendiye	Işıklar	
Sadı	Sadiye	Yerkuyu	Cuma
Selâmî Efendi	Celvetiye	Namazgâh	
Seyyit Usul	Celvetiye	Gece	Perşembe
Şerif Baba	Halvetiye	Temenye	
Şeyh Ahmetzade	Halvetiye	Duhterşeref	
Üçkozlar	Celvetiye	Üçkozlar	Cuma
Üftade	Celvetiye	Üftade	
Yunus Emre	Sadiye	Karamazak	
Zeynîler	Kadiriye	Zeynîler	Cuma